

Քյան փորձ կատարելու փախչում է Բաղդադ: Թողթամիշի զորքերը պաշարում են Թավրիզը՝ Քաղաքացիները մեկ շաբաթ հերոսաբար գիմադրում են, սակայն, ի վերջո, ընկնում են ու 1385 թ. հունվարի 5-ին բացում դարպասները թշնամու առաջ: Մայրաքաղաքն ավերվում ու կողոպտվում է. նույն բախտին էն արժանանում նաև Մարաղան ու շրջակա գավառները: Այնուհետև ընշաքաղց այդ-հրոսակախմբերը բաժանվում են երկու խմբի. մեկն անցնում է Մարանդի, նախիջևնի և Սյունիքի շրջաններով. «Երկիրն Սիւնեաց՝ երկոտասան գաւառս աւերեցին, դբաղումս սպանին և գերեցին»,—հայտնում է սրանց մասին Թովմա Մեծոփեցին²⁴: Սյունիքից անցնելիս Թողթամիշի զորքերը գրավում են Որոտան ամրոցը և հայրենազուրկ անում Սմբատ Օրբելյան իշխանին՝ ի վանեի որդուն: Մեծ ավերածություններ են գործում նաև Վայոց ձորում, ուր իշխում էր ի վանեի մյուս որդին՝ Գորգունը: Սա լրկվելով կալվածքներից վշտամահ է լինում: Տուժում է նաև Հովհան Որոտնեցին՝ Սյունյաց հին իշխանական տան տալապառներից մեկը, որին փորձում են ձերբակալել՝ «վասն հայրենեացն ժառանգութեան»: Որոտնեցին այդ ժամանակ դիմավորում էր Արևելյան Հայաստանի ամենախոշոր բարձրագույն ուսումնական հաստատությունը՝ Սյունյաց համալսարանը: Խոլյս տալով թշնամիներից, մեծ գիտնականն իր 60 աշակերտների հետ միասին շրջում էր վայրից վայր՝ շարունակելով իր իմաստասիրական խորիմաստ դասախոսությունները: «Եւ սա,— գրում է նրան ուղեկցող աշակերտներից մեկը,— կամօքն աստուծոյ զերծաւ ի նոցանէ, Ի (Ջ) ամ բոլոր յայլ և յայլ տեղիս շրջէր աշակերտօք հանդերձ՝ կարդալով և ուսույանելով»²⁵:

Թողթամիշի երկու մասի բաժանված զորքերը միավորվում են Ղարաբաղում, ապա Շիրվանի վրայով վերադառնում Դաշտ-ի Ղփչաղ, իրենց հետ տանելով 200.000 գերի, որոնց մեջ կային և տասնյակ հազարավոր հայեր՝ Պարսկոհայքից, Սյունիքից ու Արցախից²⁶:

Թողթամիշը հազիվ էր հեռացել Անդրկովկասից, աշխատավոր ժողովուրդը դեռ չէր բուժել պատերազմական ծանր վերքերը, երբ Հայաստանն ու հարևան երկրները թալոնաբեմ դարձան նոր արհավիրքների՝ սկսվեցին կանկ-Թամուրի գլխավորությամբ կազմակերպված արշավանքները:

2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԼԱՆԿ-ԹԱՄՈՒՐԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Ջաղաթայան երբեմնի հզոր պետությունը²⁷, որ միավորել էր միջինասիական երկրամասերը, XIV դարի կեսերին պառակտվել էր երկու հակամարտ մասերի՝ Մոգոլիստանի, ուր իշխում էր դեռևս քոչվորական կյանքով ապրող

²⁴ Թովմա Մեծոփեցի, Պատմութիւն Լանկ-Թամուրայ և յաշորդաց իւրոց, Փարիզ, 1860, էջ 12, 98: Այսուհետև՝ Թ. Մեծոփեցի:

²⁵ Ակադեմիկոս Հ. Մանանդյանն այս դեպքերի ժամանակագրությունը հատուկ ջանքերով ընդլայնելով, սխալմամբ Լանկ-Թամուրին է վերագրում Սյունիքի ավերածությունը, Որոտանի գրավումը և հարակից անցյուղարձերը, կարծելով, որ զրանք կատարվել են 1386 թվականի ընթացքում (տե՛ս «Քննական տեսություն հայ ժողովրդի սլատմության», հատ. Գ, 1952, էջ 344—346):

²⁶ Տե՛ս Մամուել (շարունակող), էջ 171:

²⁷ Կոչվում էր Զինգիզ խանի Ջաղաթա որդու անունով, որին ժառանգություն էր տրվել Միջին Ասիան:

մոնղոլական ցեղերի ավագանին և Մավերաննահրի, ուր տեղի էր ունեցել մերձեցում արգեն կիսով չափ նստակյաց դարձած մոնղոլա-թուրքական ցեղերի ավագանու և տեղաբնիկ պարսկական ֆեոդալների միջև: Մավերաննահրն իր հերթին բաժանված էր ֆեոդալական մի շարք տիրույթների, որոնց իշխանները շարունակ պայքարում էին՝ հարևանի հաշվին իրենց կալվածքներն ընդարձակելու, կոզոպուտի ու գերեվարության համար:

Մոնղոլական Բարլաս ցեղից սերված Թարաղայի որդի Թամուրը (1335—1405), Լանկ (կաղ) մականունով, երկարատև քաղաքական պայքարից հետո՝ 1370 թ. հռչակվեց Մավերաննահրի տիրակալ՝ Սամարղանդը դարձնելով իր ամրոտանիստ քաղաքը:

Մավերաննահրի ֆեոդալական դասակարգի, մասնավորապես մոնղոլա-թուրքական ռազմա-քոչվորական վերնախավերի շահերից ելնելով, Լանկ-Թամուրը, զուգակցելով խիզախ զորահրամանատարի ու խորամանկ քաղաքագետի իր ձիրքերը, մինչև իր կյանքի վերջը կազմակերպեց աշխարհավեր նվաճողական արշավանքներ՝ դեպի Ոսկե Հորդա ու Ռուսաստան, Հնդկաստան ու Իրան, Անդրկովկաս ու Փոքր Ասիա: Ամենուրեք, ուր ոտք կոխեցին Լանկ-Թամուրի զորաբանակները, տարածեցին մահ ու կոտորած, գերեվարեցին տասնյակ հազարավոր անպաշտպան մարդկանց (հատկապես արհեստավորների), ոչնչացրին նյութական ու հոգևոր մեծ արժեքներ:

Պետականությունից զրկված հայ ժողովրդի պատմության մի մեծ ժամանակահատվածի կարևոր իրողարձությունները նույնանում կամ սերտորեն առնչվում են Լանկ-Թամուրի ու նրա անմիջական հաջորդների դեպի Անդրկովկաս և Փոքր Ասիա ձեռնարկած արշավանքների ու զորաշարժերի հետ, ուստի և անհրաժեշտություն է զգացվում ծանոթանալ ողջ Մերձավոր Արևելքի համար համընդհանուր նշանակություն ունեցող քաղաքական այս անցյուղարձերին՝ ընդհանրապես, պատմական Հայաստանի թատերաբեմում տեղի ունեցած դեպքերին՝ մասնավորապես:

Լանկ-Թամուրի առաջին արշավանքը: Լանկ-Թամուրն առաջին անգամ լախվեց Ջելաիրյան պետության ուժերին 1385 թ., երբ Հարավային Իրանից ներխուժեց Ատրպատական ու գրավեց Սուլթանիե քաղաքը: Կազմակերպված արշավանքը, սակայն, սկսվում է մեկ տարի ուշացումով: 1386 թ. գարնանը նա գրավում է Թավրիզը, այնուհետև անցնելով Արաքսը, մտնում Սյունիք, գրավում Նախիջևանը և պաշարում Երնջակ (արևելյան աղբյուրներում՝ Ալանջիկ կամ Ալինջա) անառիկ բերդը, ուր, ըստ որոշ տվյալների, պահվում էին Ջելաիրյանների գանձերը: Բերդի պաշտպանությունը ղեկավարում էր Սուլթան Ահմեդի որդի Թահիրը: Թամուրյաններին չհաջողվեց գրավել այդ ամրությունը, որը հերոսաբար դիմադրեց մինչև 1401 թ.²⁸ Ուստի, Լանկ-Թամուրը, բերդի պաշարումը շարունակելու համար անհրաժեշտ զորամաս թողնելով, իր բանակը մասերի բաժանեց և ուղղեց Հայաստանի տարբեր շրջաններ: Սամուել Անեցու ժամանակագրության շարունակողը հայտնում է, որ նրա զորախմբերը տարբեր ուղղություններով արշավելով և կոտրելով կազմակերպված դիմադրությունը, մեկ օրվա ընթացքում հասնում են մինչև Կարբի, Բջնի, Գառնի, Սուրմարի և Կոլբ:

Կողբ գյուղի բնակիչները «յոյժ վօրևդ վօրական» տանուտևր Մարտիրոսի

²⁸ Տե՛ս «ԺՂ դարի հիշատակարաններ», էջ 628:

դիտարկելով պատասխարվում են: Բարդղղ (Թալալթու) լեռան վրա և գյուղի յոթ արի՝ և բաջ» երիտասարդների ուժերով՝ դիմագրում թշնամուն՝ «մեծաւ պատերազմաւ և սրտապինդ զօրութեամբ»: Լանկ-Թամուրի ձեռնարկած բազմաթիվ զորհները ապարդիւն են անցնում: «Եւ թէպէտ բաղում անգամ պատերազմեալ՝ ոչ կարացին առնել զլեռն զայն», — ասում է պատմիչը²⁹:

— Երկարատե է եղել նաև Պռոշյանների իշխանանիստ Շահապոնք բերդի դիմադրութիւնը, որի մասին տեղեկութիւն է հաղորդում այդ ժամանակ պատահամբ այնտեղ գտնվող Գրիգոր Տաթևացին իր «Գիրք հարցմանց»-ի հիշատակարանում:

Համառ դիմադրութիւն է ցույց տվել նաև Սուրմարի բերդաքաղաքը, որի պարիսպները թշնամին հիմնահատակ տապալում է և գերում քաղաքի ու շրջակա գյուղերի բնակչութիւնը:

Թովմա Մեծոփեցին հայտնում է, որ Բջնի բերդը նույնպես գրավւում է պաշարվելուց հետո: Իսկ Գրիգոր Խլաթեցին, այս դեպքերի թվականը մեկ տարի առաջ բերելով, հայտնում է,

Զամուր տեղիսն յաւար առին
Եւ շատ ոճիրքս գործեցին,
Յորոց և մի էր և Բըջնին,
Որ էր աթոռ երկուց պետին,
Զոր առին ու քանդեցին.
Զպիսկոպոսն սպանեցին:

Սպանվողը Այրարատյան թեմի առաջնորդ Վանական եպիսկոպոսն էր, որը, որպես հոգևոր պետ և աշխարհիկ ֆեոդալ, կազմակերպել էր դիմադրութիւնը:

Այնուհետև Լանկ-Թամուրի զորքերը ներխուժում են Փոքր Սյունիք, գրավում Դոփյան ֆեոդալներից սերած Հասան Մարեցի իշխանի ամրոցները: Հասանը իր երեք որդիներին՝ Սարգսի, Աղբուղայի և Շիրվանշահի հետ սրախողխող է լինում: Նրանք գրավում են նաև Այրարատի Արշարունյաց գավառում Կապուտից ամրոցը, սրի են քաշում 400 հոգու, և Երևան գյուղաքաղաքը, ուր կոտորում են 500 տղամարդ:

Հայտնի է, որ Լանկ-Թամուրը մահվան էր դատապարտում այն վայրերի բնակչութիւնը և, մասնավորապես, կովի ընդունակ տղամարդկանց, որոնք կամովին չէին հայտնում իրենց հնազանդութիւնը արշավող իր զորաբանակներին: Ուստի կարելի է շտաբակուսել, որ բոլոր այդ վայրերում Լանկ-Թամուրը հանդիպել է ուժեղ դիմադրութիւն³⁰:

Այս նվաճումներից հետո Թամուրի զորքերը մտնում են Վրաստան և 1386 թ. նոյեմբերի 21-ին գրավում ու կողոպտում Տփղիսը:

Ժամանակակից աղբյուրները սրտաճմլիկ նկարագրութիւններ են պահպանել Հայաստանում և հարևան երկրներում Լանկ-Թամուրի գործած ավերա-

²⁹ Թ. Մեծոփեցի, էջ 18:

³⁰ Այս առումով հետաքրքրական է Վասպուրականի զպրոցի անվանի մանրանկարիչ Մերուն ժաղկողի մի դիտողութիւնը, որ արել է իր նկարազարդած ձեռագրերից մեկի հիշատակարանում. «Եւ ով որ հնազանդէր նմա (Լանկ-Թամուրին) յազում պարզես պարզէր նմա, և ով որ ոչ հնազանդէր՝ ղնա. առ ոտն հարկանէր և զաշխարհ նորա աւար հարկանէր» (էրմիտաժ, VР, № 1010, էջ 251ա):

ծուխյունների, բնակչության սրածուխյան, գերեվարության, նյութական ու հոգևոր արժեքների կողոպուտի ու ոչնչացման մասին:

Ուշագրավ է, որ նրանք խտրություն չէին դնում ազգացիայան ու դավանանքի միջև:

Այս ոչ միայն րիստոնէին,
Այլ և տաճիկ աղագաց բնաւին,
Զի հասարակ էր նեղութիւն
Պարսից աղդին, հայ և թուրքին³¹:

Տփղիսի գրավումից հետո Թամուրն իր զորքերով զնաց ձմեռելու Մուլանում, իսկ 1387 թ. գարնանը վերսկսեց իր արշավանքները, այս անգամ Հայաստանի հարավում և արևմուտքում:

Կարա-կոյունլու թուրքմենական ցեղերի առաջնորդ Կարա-Մահմադն իր որդի Կարա-Յուսուֆի հետ իշխում էր Վաղարշակերսի (Ալաշկերտ) ու Քաջբերունիքի շրջաններում: Լանկ-Թամուրի զորքերը՝ գաղտնաբար տնցնելով Արաքսը, մտան Քաջբերունիք: Կարա-Մահմադը խույս տվեց ճակատամարտից ու նահանջելով դեպի արևմուտք՝ հասավ մինչև Ճապաղջուր, ապա ետ դարձավ, պատերազմեց ու պարտության մատնեց իրեն կրնկակոխ հետապնդող չաղաթայական զորախմբին: «Ձգըլխաւորն զօրաց նորա Լօղմաւան անուն սուլանին և այլ բազում զօրս ընդ նմա», — հայտնում է Թովմա Մեծոփեցին³²:

Չաղաթայական մի այլ զորախումբ գլխավին ջախջախեց Մուշի Առաքելոց վանքի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում: Նրանց հետ բախվեց Փիր-Հասան ցեղապետի հրամանի ներքո գտնվող թուրքմենական զորադուռը: Տուրուբերանի տարբեր շրջանների հայ բնակչությունը, որ թամուրյաններից խուսափելով բարձրացել էր Սասունի անմատչելի լեռները, Փիր-Հասանի այս հաղթանակով ազատվեց սրածուռից ու գերեվարությունից:

Լանկ-Թամուրի բանակի այլ միավորումներ հասան մինչև Կարին, բայց ավելի առաջ զնալ նրանց չհաջողվեց³³:

Հետդարձի ճանապարհին, 1387 թ. սեպտեմբեր ամսին, Լանկ-Թամուրը պաշարեց քուրդ ամիր Եղդինի իշխանության տակ գտնվող Վանի բերդը: 26 օր շարունակ բերդի պաշտպանները խիզախ դիմադրություն կազմակերպեցին, սակայն, ի վերջո՝ սեպտեմբեր ամսին Թամուրին հաջողվեց գրավել բերդը և, առանց ազդի ու տարիքի խտրության, դաժան հաշվեհարդար տեսնել բնակչության նկատմամբ: Թամուրի հրամանով կանանց ու մանկահասակներին գերեվարեցին, իսկ մնացած բնակչությանը, խումբ-խումբ կապելով իրար, ցած գլորեցին բերդի պարիսպներից: Գահավիժվածների թիվն այնքան շատ էր, որ վերջին նետվածները այլևս չէին մեռնում, ընկնելով կիտված դիակների վրա:

Գրիգոր իլաթեցին իր մի ոտանավոր հիշատակարանի մեջ այս դեպքերի մասին գրում է.

Ապա դարձեալ՝ ի Վան եկեալ,
Զամուր գըղեակըն պաշարեալ,

³¹ Դր. Մեռեկեց իլաթեցի, *Յիշատակարան աղէտից (տե՛ս «ԺԾ դարի հիշատակարաններ», Ա, էջ 277)*:

³² Թ. Մեծոփեցի, էջ 21:

³³ Տե՛ս «ԺԴ դարի հիշատակարաններ», էջ 570:

Վանի բերդը

Վեց ու քսան ար հըսարեալ,
 Եւ ապա ի ձեռս նոցա մատնեալ,
 Բազմաց օրհասըն ժամանեալ
 Դուռն մահաւմբ քարավիժեալ,
 Ոչ մին հազար 'ւ երկու եղեալ,
 Այլ քան զերեքն առաւելեալ,
 Մինչ մըսադէզըն բարձրացեալ
 Եւ որք անկեալ՝ այլ ոչ մեռեալ:
 Իսկ և գերեացն ըզթիւ անցեալ
 Եւ համարոյ գերազանցեալ...³⁴

Սամուել Անեցու շարունակողը բերդից գահավիժվածների թիվը 7000 է հաշվում:

Վանի աղետը Լանկ-Թամուրի դեպի Հայաստան կատարած առաջին արշավանքի վերջին ողբերգական արարն էր: Նույն՝ 1387 թ. աշնանը, երկու տարի Հայաստանն ասպատակելուց և հայ ժողովրդին անասելի աղետներ պատճառելուց հետո, անբավ հարստություններով ու անթիվ գերիներով Լանկ-Թամուրը վերադարձավ Սամարղանդ:

Պատերազմական գործողությունների ու զորաշարժերի պատճառով շատ վայրեր անմշակ էին մնացել, որի հետևանքով 1388 թ. Հայաստանում եղավ անբերրիություն և սաստիկ սով: «Շատք ի սովու մեռան և այլք՝ շուն և կատու

³⁴ «Ժն դարի հիշատակարաններ», Ա, էջ 286—287, հմմտ. Նաև նույն տեղում, էջ 277—278, «ԺԴ դարի հիշատակարաններ», էջ 573, 590 և այլն: Թ. Մեծոֆեցի, էջ 30:

կերան».—Հայտնում է ժամանակակից մի հիշատակագիր: Դսկ Թովմա Մեծ֊
փեցին խոսում է նաև հարազատներին ստանելու և հուշելու դեպքերի մասին³⁵:

Լանկ-Թամուրի երկրորդ արշավանքը: 1388—1393 թթ. Լանկ-Թամուրը
Հարավային Ռուսաստանի տափաստաններում պատերազմում էր Ոսկե Հոր-
դայի խան Թողթամիշի դեմ, իսկ այնուհետև Մուզաֆֆարյան Շահ-Մանուրի
դեմ՝ Պարսկական իրաքում ու Պարսկաստանում: Այդ տարիներին Հայ ժողո-
վուրդը փոքր-ինչ շունչ քաշեց և մասամբ, նույնիսկ, բուժեց նախորդ շրջանում
ստացած իր ծանր վերքերը:

Բայց շուտով (1394) Հայաստանում լուր տարածվեց, որ Լանկ-Թամուրը
նոր արշավանք է ձեռնարկել: Վայ առուրս և ժամուս, թէ որպէս չար համբաւ
առաք,—գրել է այդ մասին մի հիշատակագիր,— ձեռս թուլացաւ, միտս կորա-
ցաւ, և ամենայն անդամօքս դողամ, զի անօրէն Լանկ-Թամուրն գայ, ասեն,
սպանողն և արինարբու գաղանն»³⁶:

Այս երկրորդ մեծ արշավանքի ուղղությունն այլ էր. ջաղաթայական գոր-
քերը նախ մտան Իրաք, գրավեցին Բաղդադը (այստեղ տասնյակ հազարավոր
մարդկանց զոհաներից 6 խոշոր բուրգեր կիտեցին), այնուհետև գրավելով և
ավերածություններ գործելով Մոսուլ, Եգիպտոս (Ուտհա), Մերդին ու Ամիդ քա-
ղաքներում, Հյուսիսային Միջագետքից անցան Արևմտյան Հայաստան: Առանց
մարտերի գրավեցին Երզնկան, արշավեցին դեպի Բասեն, ընկավ նաև Ավնիկ
նշանավոր ամրոցը. դիմադրության կազմակերպիչ իշխան Մսիրին և 100 զո-
րականների բերդից ցած նետեցին: Կարս, Սուրմալու, Կողբ, Բազարան քա-
ղաքները ավերվեցին: Թամուրն ասպատակեց նաև Կարա-կոյունլու թուրքմե-
նական ցեղի տիրապետած շրջանները՝ Արճեշ կենտրոնով: Կարա-Յուսուֆը
խույս տվեց ու միացավ Զեյթինյան Ահմատին, նրա հետ բաժանելով տարա-
գրության դառնությունները:

Այրարատի գավառներն այս անգամ ևս ասպատակվեցին, բայց Թամուրն
ստիպված էր շտապ հեռանալ դեպի Աղվանք՝ հակահարված տալու Թողթամի-
շին, որը կրկին. ներխուժել էր Շիրվան³⁷:

Թամուրի և Թողթամիշի միջև այստեղ բախում տեղի չունեցավ: Վերջինս
նահանջեց, իսկ ջաղաթայները ձմռան մի մասն անցկացնելով Մուղանում,
1395 թ. փետրվարի 28-ին մեծ ուժերով, Դերբենդի վրայով, սկսեցին շարժվել
դեպի Ոսկե Հորդա³⁸: Ապրիլ ամսին Թերեք գետի մոտ տեղի ունեցած ճակա-
ռամարտում Թողթամիշի զորքերը ծանր պարտութուն կրեցին: Թամուրը զրա-
վեց Ոսկե Հորդայի նշանավոր քաղաքներ Աստրախանն ու Սարայը, որոնք
թալանվեցին ու կործանվեցին:

Այս դեպքերին ժամանակակից Գրիգոր Խլաթեցի հիշատակագիրը հայտ-
նում է, որ Թամուրը Ոսկե Հորդայում հաղթանակներ է տարել և ռաշտ աւեր ու
գերութիւն» արել, բայց ինքը ևս կորուստներ է ունեցել և տկարացել. «Բայց
և ինքն տկարացաւ զօրօքն ի սովոյ, և անթիւ պակասեցան ի զօրաց գոռոզին
այնմիկ»:

Թամուրը 1396 թ. գարնանը ռենդ դուռն Ալանաց» վերադառնալով Անգրը-

³⁵ Տե՛ս Թ. Մեծփեցի, էջ 32:

³⁶ Մատենադարան, ձեռագիր № 3717, էջ 12բ:

³⁷ Տե՛ս Թ. Մեծփեցի, էջ 40—46, Սամուել (շարունակող), էջ 171, «ԺԴ դարի հիշատակա-
րաններ», էջ 618, 621, 622—23:

³⁸ Տե՛ս. Ալու-Յաճե, նշված աշխատությունը, էջ 388:

կողմից, իր որդի Միրանշահին կարգեց կուսակալ՝ Իրանի, Իրաքի, Հայաստանի ու Անդրկովկասյան մյուս բոնազորաված երկրամասերի, կամ, ինչպես ասվում է արևելյան ուղրյուրներում՝ «Հուլավուի թախթի» վրա:

Միրանշահը Երնջակի բերդի տարիներ տևող պաշարումը հաղթական վախճանի հասցնելու առաջադրանք է ստանում: Այս նպատակով հորասանից թաքմ զորախմբեր են ժամանում, բայց բերդը գրավելու նոր փորձերը ևս ապարդյուն են անցնում: Միրանշահի կուսակալության տարիներին երկրի տարբեր մասերում շարունակվում են ֆեոդալական երկպառակությունները և թամուրյանների լուծը թոթափելու փորձերը:

Բաղդադն այդ ժամանակ վերագրավվել էր Ջելաիրյան սուլթան Ահմեդի կողմից, իսկ սրա դաշնակից Կարա-կոյունլու Յուսուֆը իր ցեղակիցներով հարձակողական գործողություններ էր ծավալել Միջագետքում³⁹: Միրանշահն անգոր էր իր ուժերով զսպելու այս շարժումները: Խնդիրը, սակայն, փոխվում էր, երբ խոսք էր լինում տեղական ֆեոդալների դժգոհությունների մասին. այստեղ նա վճռական էր ու դաժան⁴⁰: 1396 թ. հարձակվեց Բաղեշի վրա, բռնեց ու սպանեց քուրդ ամիր Իբրահիմին, որը չարամիտ դիրք էր բռնել հայերի նկատմամբ և Քազում աւերս արար ամենայն քաղբին և գաւառին⁴¹:

Հաջորդ թվականին, Պետրոս հիշատակագրի տվյալներով, թամուրյանները բռնել ու Աղթամարի կղզում բանտարկել էին Հաքթարիի (Ջուլամբերիկի) քուրդ ցեղապետին ու կողոպտել Վասպուրականի հարավային շրջանները: «Ջումանց զտուն այրեցին, զոմանց զվաստակ կերան և զպահուստն զամէն գտան», — գրում է նա: Հենց նույն ժամանակ գրավում են նաև «անառիկ ամրոց Անին», որ չնայած վաղուց ի վեր կորցրել է իր նշանակությունը որպես արհեստագործության ու առևտրի կենտրոն, բայց դեռևս համարվում էր Հայաստանի ամուր բերդերից մեկը⁴²:

Անդրկովկասի ժողովուրդների դժգոհությունը թամուրյանների տիրապետության դեմ 1399 թ. արտահայտվեց զինված ելույթով: Վրաց Գեորգի VII թագավորի և Շաբիի տիրակալ Սիդի Ալիի միացյալ ուժերը հարձակվեցին Երնջակը պաշարած ջաղաթյական զորքերի վրա, նրանց պարտության մատնեցին, 13-ամյա պաշարումից ազատեցին Ջելաիրյան արքայազն Թահիրին և առավել ամրացրեցին բերդի պաշտպանությունը: Այս դեպքի մասին արժանահավատ գրանցումներ ենք գտնում հայկական մի շարք հիշատակագիրների, ինչպես նաև պարսկական պատմագիրների մոտ⁴³: Պետք չէ տարակուսել, որ հայերը նույնպես մասնակցել են թամուրյանների դեմ մղած այս մարտերին. ավելին, կան տվյալներ այն մասին, որ հայերը հերոսաբար կռվել են նաև որպես պաշարված բերդերի խիզախ պաշտպաններ. գուցե հենց Երնջակի բերդում է գրանցված այս հիշատակագրությունը. «Այսօր ի դուրս ելան մեր հա-

³⁹ Տե՛ս Ն. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. III, Երևան, 1952, էջ 362—363:

⁴⁰ Տե՛ս Առս-Յաթե, նշված աշխատությունը, էջ 390:

⁴¹ Թ. Մեծոփեցի, էջ 69:

⁴² Տե՛ս «ԺԴ դարի հիշատակարաններ», էջ 621:

⁴³ Տե՛ս Թ. Մեծոփեցի, էջ 17, «ԺԴ դարի հիշատակարաններ», էջ 628, «ԺԵ դարի հիշատակարաններ», Ա, էջ 273—279, 287 հն. և Մեխիսեթ-Քեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայկ., րի մասին, Բ, Երևան, 1936, էջ 107—108: V. Minorsky, Transcaucasica, Paris, 1930 էջ 94—96, Առս-Յաթե, նշված աշխատությունը, էջ 390—391:

յերս և բերդի թուրքերն և Ժ (10) չաղաթա սպանին, և է (7) մարդ ղոնեցին, և բազում աւար առին»⁴⁴։

Լանկ-Թամուրի երրորդ արշավանքը։ Նկատի ունենալով իր տիրություն արևմտյան երկրամասերում ստեղծված ոչ կայուն ու խառնակ վիճակը, Լանկ-Թամուրը, Երեզլի գրավման լուրն առնելով, 1399 թ. սեպտեմբերին ուժեղ սպառազինված բանակով դուրս եկավ Սամարղանդից ու սկսեց իր երրորդ արշավանքը դեպի Անդրկովկաս, Միջագետք, Ասորիք ու Փոքր Ասիա։ Մտնելով Իրանի Հյուսիսային նահանգները, նա անցավ Արաքսը, մտավ Մուղան և 7 ամիս շարունակ, մինչև 1400 թվականի ամառը ավերեց, գերեց ու կողոպտեց Վրաստանի և Հյուսիս-արևելյան Հայաստանի շրջանները։ Գրիգոր խլաթեցին մեզ արդեն ծանոթ հիշատակարանում այս արշավանքի մասին գրում է. «Մըր-մըրեալ գազանութեամբ կատաղին այն Լանկ-Թամուրն, և դարձեալ ել երրորդ անգամ անթիւ զօրօք բազմութեամբ, առաւել քան զառաջինն և զերկրորդն։ Եւ եկն եկաց ի վերայ աշխարհին Վրաց յաշնանային յեղանակէն մինչև յամառայինն, ամիսս է (7), աւելի և ոչ պակաս։ Եւ առեալ բազում ամրոցս, և սպան զբազումս ի նոցանէ, մինչև գրեթէ զամենայն արս կոտորեաց, զորոց զկանայս և զտղայս գերի խաղացոյց անթիւս և անհամարս»⁴⁵։

Գեորգի VII թագավորը և նրա եղբայրները, ինչպես Թ. Մեծոփեցին է վկայում, «զամենայն ազգն Վրաց և Հայոց յամրոցս արկեալ պահէին»։ Բայց գտնվում են դավաճաններ վրաց ազնվականներից, որոնք մատնում են թշնամուն բերդերի գաղտնի կաժանները։ Թամուրյան զորքերը այստեղ ևս մեծ ավերածություններ են գործում և «աւելի քան զվաթսուն հազար» գերի տանում⁴⁶։ Արևելյան Վրաստանի և Հյուսիսային Հայաստանի շատ բնակավայրեր վերածվեցին ավերակների, շատ շրջաններ՝ անբնակ դարձան։

Սրանից հետո Լանկ-Թամուրն իր բանակն ուղղեց դեպի Փոքր Ասիա և ծանր հարված հասցրեց օսմանյան թուրքերին։

Օղուզ կոչվող վաչկատուն ցեղերը, որ թուրքերի նախնիներն են համարվում, Միջին Ասիայից սկսել էին ներթափանցել Անատոլիա տակավին սելջուկների նվաճողական արշավանքների շրջանում։ Սակայն հիմնական զանգվածով նրանք Խոբասանից արևմուտք շարժվեցին՝ տեղի տալով մոնղոլական ցեղերի հաղթական գրոհներին, և տասնամյակների դեգերումներից հետո Փոքր Ասիա մտան XIII դարի կեսերին։ Օղուզների ցեղապետ էրթոդրուլը, ժառանգորդ Մանուկը և իր զորավարները հաջորդում էին Օսման որդին, որը բեկի կոչում է ստանում և ճանաչվում որպես Բյուզանդական կայսրության սահմանամերձ շրջանների կառավարիչ։ Օգտվելով մոնղոլների կողմից սուլթան կարգված թուլամորթ Գիյաս-ադ-դին Մասուդ II-ի դեմ բարձրացված ապստամբությունից, 1299 թ. Օսմանն սկսում է կառավարել ինքնուրույն։ Այս թվականը հենց համարվում է Օսմանյան պետության անկախ գոյության սկիզբը։ XIV դարի սկզբներին սելջուկյան սուլթանության փլատակների վրա

⁴⁴ «ԺԴ դարի հիշատակարաններ», էջ 610։

⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 628։

⁴⁶ Թ. Մեծոփեցի, էջ 66։ Սարգիս Գրիգոր Տաթևում շարադրած իր հիշատակարանում հայտնում է, որ «զամենեւեան ի սուր և ի գերութիւն վարեաց, թուով ճՌ (100.000)-աւ գրեցաւ զկորուստն» («ԺԵ դարի հիշատակարաններ», Ա, էջ 5)։

ստեղծված 10 կիսանկախ իշխանություններից օղուղ-թուրքերի իշխանությունը ուժեղագույններից էր, Իրենց նշանավոր ցեղապետի անունով օսմանցի (օսմանլի) կոչվող այս թուրքերը XIV դարում հաղթական պատերազմներ մղեցին թուրքական մյուս իշխանությունների դեմ և օր-օրի ընդարձակելով իրենց տիրույթները՝ դարավերջին միահեծան տերը դարձան ողջ Փոքր Ասիայի:

1358 թ. սուլթան Ուրխանն անցնում է Հեկեսպոնտն ու գրավում Գալիպոլին. այնուհետև սկսվում են օսմանցիների նվաճումները եվրոպական մայրցամաքում: 1393 թ. Յըլդըրում (կայծակնահաս) սուլթան Բայազիտը գրավում է Բուլղարիան, իսկ երեք տարի հետո՝ 1396 թ. Նիկոպոլի մոտ ջախջախիչ պարտությունից մատնում թուրքերի դեմ խաչակրաց արշավանքի ելած համաեվրոպական ուժերին, որոնք նախահարձակ էին եղել Հունգարիայի թագավորի զինավորույթյամբ:

Օսմանյան կայսրության ռազմա-քաղաքական հաղթանակների այս շրջանում էր, որ Լանկ-Թամուրը հարձակվեց Թուրքիայի արևմտյան նահանգների վրա⁴⁷, Կարճ ժամանակում նա օսմանցիներից գրավեց Սեբաստիա և Մելիտինե քաղաքները՝ Փոքր Հայքում, որոնց բնակչության զգալի մասը հայեր էին: Սեբաստիայի բերդի պաշտպանները համաձայնվեցին զենքը վար դնել՝ պայմանով, որ իրենց արյունը չթափվի: Նենգ ու անգութ Թամուրը կարգադրեց մի փոս փորել ու կենդանի թաղել նրա մեջ 3—4 հազարի չափ մարտիկների: Այսպիսով, «կատարեց» իր ուխտը և չհեղեց նրանց արյունը⁴⁸:

«Ի սոյն ամի,— գրում է այդ մասին մի հայ հիշատակագիր,— Թամուր բեկն էառ զՍևաստ քաղաք և քանդեաց և աւերեաց, և սրախողող արար զամենեսնան, և զբազումս գերեաց՝ ի կանանց և ի տղայոց. և ԳՌ (3000) մարդ երկիր բացեալ և կենդանոյն թաղեալ՝ զայնոսիկ, որ նետ արձակեցին ի նա»⁴⁹:

Այնուհետև նա մտավ Եգիպտոսի մամուլեկների տիրապետության սահմանները, ավերեց Հալեպն ու Դամասկոսը, իսկ քիչ անց, 1401 թ. կեսերին, Մերդինն ու Բաղդադը՝ Միջագետքում: Այս վայրերում ևս թամուրյանները անասելի անգթություններ գործեցին. հարյուր հազարավոր անմեղ մարդկանց գլուխներից բուրգեր կազմեցին, մանկահասակներին սմբակակոխ ոչնչացրեցին:

1401—1402 թթ. ձմեռն անցկացնելով Դամասկոսում, գարնանը Թամուրը ձեռնարկեց նոր արշավանք օսմանյան թուրքերի դեմ, որոնք վերագրավել էին Սեբաստիան ու Երզնկան: Անկարայի մոտ 1402 թ. հուլիս ամսին տեղի ունեցավ վճռական ճակատամարտ Լանկ-Թամուրի և սուլթան Բայազիտ I-ի միջև: Վերջինս պարտություն կրեց ու գերվեց Թամուրի կողմից: Այս դեպքերից հետո թվում էր, թե իսպառ վերացավ Օսմանյան կայսրությունը. նրա փոքրասիական երկրամասերի վրա գլուխ բարձրացրին սելջուկյան ընկճված ավատատեր-իշխանները, որոնք թամուրյանների թողտվությամբ վերականգնեցին կիսանկախ իրենց իշխանությունները:

1403 թ. Լանկ-Թամուրը կրկին արշավեց Վրաստան ու Աբխազիա: Իբրահիմ Շիրվանշահի միջնորդությամբ, որը նրա դաշնակիցն էր, հաշտվեց վրաց

⁴⁷ Տե՛ս *А. Крымский, История Турции и ее литературы*, М., 1916.

⁴⁸ Տե՛ս Արապյան, էջ 109—110. Ք. Մեծոփեցի, էջ 65: «Ժն դարի հիշատակարաններ», Ա, էջ 288:

⁴⁹ «Ժն դարի հիշատակարաններ», Ա, էջ 3—4:

Գեորգի VII թագավորի հետ. վերջինս ընդունեց թամուրյանների իշխանությունն ու մոծեց մեծ փրկավճար:

Այսպիսով, 1399—1403 թթ. պատերազմական զործողությունների ավարտից հետո Լանկ-Թամուրը զարձավ ողջ Անյրկովկասի, Փոքր Ասիայի, Միջագետքի ու Սիրիայի տիրակալ: Նրա գերագույն իշխանությունը ճանաչեց նաև Եգիպտոսի սուլթանը:

1403—1404 թթ. Թամուրն իր բանակով ձմեռեց Ղարաբաղի գաղտային մասում, իսկ գարնանը մեծ ավարով ու գերիներով վերադարձավ Սամարղանդ: Մեռավ 1405 թ. փետրվարին, 70-ամյա հասակում, դեպի Զինաստան ձեռնարկած մեծ արշավանքի ճանապարհին:

Նրա մահվան լուրը ցնծությամբ ընդունվեց նվաճված ժողովուրդների կողմից. «Յայսմ ամի,—գրում է այդ մասին մի հիշատակագիր,—մեռաւ Թամուր գան, որ Ի. մի (21) ամ իբրև զբաժակ բարկութեան առեալ էր զնա աստուած ի ձեռն, և ում կամէր արբուցանէր, զի յարեւելից մինչև ի մուտս արևու զամենեսին հասարակ գերեց՝ զհաւատացեալսն և զանհաւատս, զամենեսեան սրախողխող արարա»⁵⁰:

3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԿԱՐԱԿՈՅՈՒՆԼՈՒ ԹՈՒՐԲՄԵՆՆԵՐԻ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՏԱԿ

Թամուրի մահվանից հետո նրա հսկայածավալ պետությունը, որ ստեղծվել ու գոյատևում էր բռնությամբ ու ահաբեկումով, սկսեց արագությամբ քայքայվել: Գահաժառանգների միջև ծայր առան արյունալի կռիվներ: Միրանշահը, որը հոր կողմից զրկվել էր թամուրյան պետության արևմտյան երկրների («Հուլավուի թախթի») վրա իշխելու իրավունքից և տիրում էր միայն Հայաստանի ու Վրաստանի վրա, սկսում է պատերազմ իր որդու՝ Միրզա-Օմարի դեմ: Թամուրի մյուս որդին՝ Շահռուխը, որը պայքար էր մղում պետության արևելյան շրջաններում Միրանշահի մյուս որդի խալիլի դեմ, միաժամանակ զգնում էր Միրանշահին՝ Միրզա-Օմարի դեմ նրա մարտերում:

1405 թ. ամռանը Միրզա-Օմարի կողմից բանտ նետված Աբուբաքր եղբայրը փախչում, միանում է հորը՝ Միրանշահին, և նրանք երկուսով արշավում են դեպի Ասրպատական՝ Միրզա-Օմարի դեմ: Զորքը լքում է Միրզա-Օմարին, և Աբուբաքրը Սուլթանիեյում իր հորը հայտարարում է փաղիշահ: Օգտվելով միջդինաստիական այս պայքարից, կարճ ժամանակով (1406 թ. մայիս-հունիս) Շիրվանշահ Իբրահիմը, որն իր շուրջն էր համախմբել թամուրյան տիրապետությունից դժգոհ և այդ ժանր լուծը թոթափելու համար առիթ որոնող տեղական մի շարք տիրակալների (Վրաց թագավորը, Շաքիի, Գանձակի ու Արդաբիլի տերերը և այլք) գրավում է Թավրիզը: Շուտով, սակայն, դահակալական պայքարի ասպարեզ է մտնում Կարա-Յուսուֆը⁵¹: Սա Զեյաիլյան սուլթան Ահմադի հետ միասին Լանկ-Թամուրի վերջին արշավանքի ժամանակ պարտություն կրելով Միջագետքում՝ ապաստանել էր Եգիպտոսում,

⁵⁰ «Ժն դարի հիշատակարաններ», Ա, էջ 53:

⁵¹ Այս գեղքերի մասին տե՛ս *И. П. Петрушевский, Государства Азербайджана в XV в. Сборник статей по истории Азербайджана, вып. I, Баку, 1949, էջ 153—156:*